

Gyáni Gábor

„A városban ma mindenki arról beszél...”

Háborús hétköznapok egy napló tükrében

Miben és mitől mások a háborús mindennapok, mint a békebeliek? Lehet szólni a kérdésről általában is vagy csupán konkrét idő- és térbeli koordináták között, netán osztály- és rétegspecifikus metszetekben érdemes megragadni? S mit tudunk egyáltalán a második világháborús hétköznapokról?

Kezdjük nyomban az utóbbival. Úgyszólván semmit sem tudunk a második világháború korának mindennapi életéről, mivel nem vagy alig folyt e téren érdemi kutatás. John Lukacs korábban már feszegette a kérdést, külön alfejezetet szentelve neki egy, eredetileg az Egyesült Államokban 1976-ban megjelent munkájában; kevés követője akadt azonban.¹ A közel százoldalas fejtegetés, minden újdonsága ellenére is, vegyes benyomást kelt az olvasóban. A megpendített témákkal kapcsolatos megállapítások tekintélyes része bizonyítatlan kijelentés, a szerző nem támasztja alá őket semmilyen forrással. Ráadásul nem áll a munka háttérében szisztematikus kutatómunka, a benne felvetett témák tetzőlegeseek (olykor kifejezetten önkényesek) és a megfogalmazott tézisek nemegyszer impresszionisztikusak.

Nézzünk néhány példát erre az utóbbi esetre. „*A háború első évének nélkülözéseit sehol, még Angliában sem kísérte nosztalgia a háborút megelőző évek életmódja és szorongó biztonsága iránt.*”² Vagy: „*Igen elterjedt, lelki okokra visszavezethető fizikai tünetté vált, főként a nyugat-európai (és a lengyelországi) férfi lakosság millióinál a poliuria, a túlzott vizeletképzés. [...] Igen elterjedt lelki gyengeséggé vált a hípnómánia, a mértéktelen aluszékonyosság. Az alvás amolyan mindennapi kábítószer volt millióknak.*”³ Amikor e sorokat olvassuk, meg kell kérdeznünk, honnan tudja vajon Lukacs mindezt? Hiszen sem forrásokra, sem szakirodalomra nem utal a kijelentések empirikus fedezeteként.

Lukacs, ennek ellenére, figyelemre méltó könyvet írt a témáról. Különösen fontosak a családi élet jelenségeit (a házasságkötési és válási gyakoriságot), a devianciák sűrűségét (az öngyilkosságot), a nagy néptömegek háború idején felgyorsuló hektikus fizikai mozgását (a kitelepítéseket, a menekülteket, a deportálásokat, és persze a frontszolgálatot) érintő megfigyelései. Nem kevésbé érdekesítő az élelmiszer-fogyasztást, az élelemhez való hozzájutást, ezen belül a feketepiac működését bemutató gondolatmenet vagy a férfi és női szociabilitás különbözőségének, nem utolsósorban a polgár(ság) mint eszmény és szociális valóság krízisének az érzékletes megjelenítése. S akár tovább folytathatnánk a

1 John Lukacs: *Az európai világháború 1939–1941*. Ford. Magyarits Tamás és Mészáros Klára. Európa, Bp., 1995. 221–310.

2 Uo. 234.

3 Uo. 260.

sort a hátországi civil népeiséget sújtó légitámadásokkal, kivált a hozzájuk fűződő attitűd kérdésével; a megszálló hadseregek brutalitásával, ami közvetlen közelről a megszállt területek civil népeiséget érinti. Ezen belül is kiemelendő a tengelyhatalmak állami és katonai szerveinek diszkriminatív fellépése, olykor tömeggyilkosságokba torkolló akciói főként a zsidó lakossággal szemben, amiről újabban hatalmasra duzzadt szakirodalom szól.⁴ Nem felejtkezhetünk meg továbbá a fronthalál társadalmi fogadtatásáról, a katonák és a munkaszolgálatosok hozzátartozóinak gyászunkjáról, továbbá az információszerzés korabeli specifikumáról, ami a háborús propaganda monopóliumból, a rendkívüli háborús helyzetből fakad. S egyúttal megkerülhetetlen a híresztelés, sőt a rémhír vizsgálata, általában a szóbeli információáramlás nagy súlya a háborús életviszonyok között.

Határozottan igennel felelhetünk tehát korábban megfogalmazott kérdéseinkre, miszerint: van-e érdemi különbség a háborús és a békebeli hétköznapok között. Hozzá kell azonban tenni, a háború előrehaladásával nőtt meg ez a különbség. Hadd utaljak vissza e ponton Lukács előzőleg idézett megjegyzésére, mely szerint a háború által közvetlenül sújtott népek 1940-ben állítólag (még) nem emlékeztek nosztalgiával a megelőző időkre. Feltéve, ha igaznak fogadjuk el a kijelentést (itt sem hivatkozok Lukács forrásokra vagy szakirodalomra), az talán a helyzet kulcsa, hogy nem sok változott még ez időben a mult-hoz képest a mindennapok életrendjében. A megállapítás korlátozottan sem érvényes azonban a megszállt országokra, és ugyanakkor Anglia tekintetében sem feltétlenül állja meg a helyét, hiszen az utóbbi országot mégiscsak súlyos bombatámadások érték ekkoriban. Aligha tételezhető fel tehát, hogy a britek ne gondoltak volna vissza nosztalgiával a közeli múltra. Ténykérdés viszont, hogy Európa legtöbb országában a háború első éveiben még nem mutatkoztak komoly élelmiszer-nehézségek; ezért az itt élő népeknek nem is volt különösebb oka a nosztalgikus emlékezésre. Ahol a háború még nem érezte közvetlen hatását, így többek közt Magyarországon, mely ország 1941-ben vált csupán hadviselő félle, a nyugat-európainál is kevesebb készletet érezhettek az emberek a nosztalgikus múltba tekintésre. A háborús gazdasági készülődés (a győri program meghirdetése) Magyarországon éppenséggel gazdasági konjunktúrát idézett elő, csökkentve a korábbi évek magas munkanélküliségi rátáját és kétségkívül javított az életviszonyokon. Gazdaságtörténeti irodalmunk már korábban konstataulta, hogy: „Az állami megrendelések az ipar jelentős területeit foglalkoztatták, s egyetlen év leforgása alatt felszívták a közel 100 ezer fős munkanélküli-tömeget. A teljes foglalkoztatás elérése által támasztott nagyobb fogyasztási igények a fogyasztási iparok fellendüléséhez is hozzájárultak. 1938 után a gazdaság minden területére kiható fellendülés ment végbe.” De, teszi hozzá a megállapítást jegyző Berend T. Iván és Ránki György: „A háborús gazdasági fellendülés ezekben az években [még] hadiesemények és háborús igénybevétel nélkül játszódott le.”⁵

A fogyasztás korabeli alakulása messzemenően egybevág a jelzett makrogazdasági helyzettel. Lukács Anikó vizsgálta a kérdést esettanulmány keretében, amikor elemzésnek vetette alá egy jómódú fiatal budapesti középosztályi házaspár háztartási naplójának a kiadásait. A tanulmányból kiderül, az 1941 előtti években szó sincs még radikális életszínvonalbeli visszaesésről, ha ezúttal kizárólag csak az élelmiszer-fogyasztást és a ruházatkódást tekintjük. Ami a legkevésbé sem jelenti azonban azt, hogy ne hatott volna már ekkor is a háborús hadigazdálkodás a mindennapi életre; a központi elosztás rend-

4 Nemzetközi bestseller munka ebben a témában: Timothy Snyder: *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. Vintage, London, 2011. Magyar kiadása: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Ford. Szántó Judit. Park Kiadó, Bp., 2012. A kérdés historiográfiájához vö. Omer Bartov: *Eastern Europe as the site of genocide*. *Journal of Modern History*, 80 (September 2008) 557–593.

5 Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Kossuth – KJK, Bp., 1972. 205.

szere, az 1940-ben bevezetett, és később tovább bővülő és egyre szigorúbb jegyrendszer, az azt követő áruhiány mind-mind az élet kemény tényei közé tartoztak már 1941 előtt is. A viszonylag zavartalan élelem- és ruhaellátás fő biztosítója a hivatalos elosztás kényszerű ellensúlyozó informális és kvázi intézményes megoldás, vagyis a fekete piac. A kérdésre még visszatérek.

A háborús hétköznapok történeti forrásai

Amikor a háborús idők hétköznapi életét – John Lukács példájából is okulva – adatszzerű bizonyítékokkal alátámasztva kívánjuk bemutatni, az egyéni élettapasztalatok dokumentumainak a faggatására törekszünk. Amihez kitűnő forrásként kínálja magát a háztartási napló, amit az előbbi esettanulmány szerzője is alapul vett. Jóllehet ennek a forrásnak is megvannak a korlátjai, amire Lukács Anikó ki is tér tanulmányában: „arra a kérdésre, hogy ők maguk [a szóban forgó házaspár] hogyan látták helyzetüket, milyen mértékben voltak elégedettek anyagi lehetőségeikkel, a háborús hátországban számukra elérhető életszínvonallal, szenvedtek-e hiányt valamiben, és ha igen, hogyan élték ezt meg, [...] pusztán a háztartási napló segítségével nem tudunk válaszolni”.⁶ Ha hozzáférhető (lenne) a családon belüli levelezés anyaga, akkor abból sok mindenre fény derülhetne, amiről a háztartási napló hallgat (Lukács Anikónak egyébként rendelkezésére álltak ez utóbbi dokumentumok is, és a szerző élt is a belőlük fakadó elemzési lehetőségekkel). Mindamellett legtöbb segítséget a (nem háztartási) naplóba foglalt közlésektől remélhetünk, amit a kérdés első számú forrásának tekintünk.

Magam is ehhez a történeti dokumentumhoz fordulok, megpróbálván bevilágítani a háborús évek hétköznapi világába. Kemény Simonnak az 1980-as években közzétett háborús naplóját hasznosítom e célból. A literátor Kemény feljegyzései könnyen a magyar Victor Klempererré tehetik őt, ha a magyar történetírás egyszer komolyan veszi Kemény hátrahagyott naplóját. 1995-ben látott Németországban napvilágot Victor Klemperer *Tagebücher*, ami rövid időn belül nagy népszerűsége tett szert: a németországi kiadást követően hamarosan angolul is kiadták a napló teljes szövegét.⁷ A Klemperer-napló főként a mindennapi életre és a múltbeli mentalitásra nézve értékes forrás a történész szempontjából.⁸ Példaként Peter Fritzsche és Claudia Koonz munkáira hivatkozhatunk, melyekben Klemperer *post fest* kiadott naplója előkelő helyen szerepel a hasznosított források között.⁹

Kemény Simon naplójának ilyen jellegű kiaknázásakor néhány problémát exponálok csupán, olyan kérdéseket helyezve előtérbe, melyekről módfelett informatívak, revelatívak

6 Lukács Anikó: *Fogyasztás és mindennapok Budapesten, a II. világháború első éveiben, családi iratok tükrében*. Budapesti Negyed, 68. szám, 2010. Nyár, 119.

7 Victor Klemperer: *Tagebücher*. Aufbau, Berlin, 1995; *Uő: I Will Bear Witness, 1933–1941: A Diary of the Nazi Years*. Transl. Martin Chalmers. Weidenfeld & Nicholson, London, 1998; *Uő: To the Bitter End: A Diary of the Nazi Years*. Transl. Martin Chalmers. Weidenfeld & Nicholson, London, 1999; *Uő: The Lesser Evil: A Diary of the Nazi Years*. Transl. Martin Chalmers. Weidenfeld & Nicholson, London, 2003.

8 A náci Németország (és a holokauszt) ez irányú megközelítésének a kezdeteiről és újabb irányairól ld. Alf Lüdtke: *What happened to the „fiery red flow”? Workers’ experiences and German Fascism*. In: Alf Lüdtke, ed.: *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton University Press, Princeton, N.J., 1995. 198–251.; Paul Steege – Andrew Stuart Bergerson – Maureen Healy – Pamela E. Swett: *The history of everyday life: a second chapter*. *The Journal of Modern History*, 80 (June 2008), 358–378.

9 Claudia Koonz: *The Nazi Conscience*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2003; Peter Fritzsche: *Life and Death in the Third Reich*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2008.

és hitelesek a feljegyzések. Ezt megelőzően néhány szót ejtek azonban a napló szerzőjéről, akit 1945 januárjában a nyilasok a saját villája udvarán öltek meg. Kemény Simon költő, író és kritikus volt: kezdetben *A Hét*, majd az *Új Idők*, végül a *Nyugat* munkatársaként dolgozott (az utóbbiba kritikákat írt), de volt színházi dramaturg és *Az Est* lapok újságírója is. A harmincas évek végén Kemény elvesztette újságírói állását, mert katolizált zsidónak számított. Költői kvalitásait az irodalomtörténet-írás is számon tartja; korai verselését impresszionistának minősíti (különösen Baudelaire hatott rá nagy erővel), a későbbi líráját pedig a tragikus életérzés kifejezőjeként értékeli.¹⁰

Amikor történeti forrásként fordulunk Kemény Simon naplójához, nem elsősorban az író, az alkotó értelmiségi identitása áll érdeklődésünk homlokterében, hanem főként az, ami az átlagember tapasztalati világát jeleníti meg a naplóban. Jóllehet az ott olvasható feljegyzések egy intellektuálisan érzékeny ember megfigyeléseit, érdeklődési irányát és egyes kérdésekről vallott felfogását szövegezik meg. Arra a kérdésre keressük e napló segítségével a választ, hogy mi volt az, ami elsősorban és jellemző módon foglalkoztatta a kor emberét a mindennapok szürke világában, és milyen tárgyi és gondolati életvilág szabott határt napi életrutinjának. Minden, amit Kemény a naplóban erről ír – bizonyos határok között –, reprezentatívnak számít az akkori élet átlagára nézve. Úgy vagyunk tehát az ő történelmi tanúságtételével, ahogyan Carlo Ginzburg volt *A sajt és a kukacok* című munkája történelmi hőségének, az eretnek világképet kigondoló és terjesztő molnárnak a bíróság előtt tett vallomásaival. Ginzburg szerint Menocchio híven kifejezte saját korát és azt a társadalmi csoportot, amihez közvetlenül tartozott; az inkvizíció előtt tett tanúvallomásaiban hitelesen érzékeltette a korabeli mindennapi életet, az akkori gondolkodásmódot és mentális beállítottságot. Menocchio – szól Ginzburg – „egy középszerű, önmagában nem különösebben jelentős személyiség – aki éppen ezért reprezentatív – mikrokozmoszként foglalja magában azokat a vonásokat, melyek egy meghatározott történelmi időszak valamely társadalmi rétegére jellemzőek, legyen az a XVII. századi osztrák nemesség vagy angol alsópapság.”¹¹ Így tekintek én is Kemény Simonra, midőn tágabb társadalmi érvényt tulajdonítok az 1942. január 1. és az 1944. március 19. között általa vezetett naplóban foglalt feljegyzéseknek.

Négy témára figyelek a következőkben, (1) az élelembeszerzés, a közellátás, és vele összefüggésben a feketepiac kérdésére; (2) az információáramlás akkoriban jellemző vonásaira, főként a híresztelés és a rémhír szerepére a korabeli életben; (3) arra, hogy mit jelentett a „zsidókérdés” és annak korabeli, ismert megoldása a kikeresztelkedett Kemény Simon számára; végül (4) arra is kitérek, hogy milyen új mentalitást vélt Kemény felbukkanni a háborús események eredményeként, és mi történik ezekben az években a nyilvános polgári életben.

„Az élelmezés egyre nagyobb gond”

A háborús hétköznapok mondhatni kulcskérdése, Németország (és Svájc) kivételével szerte Európában, hogy milyen úton-módon biztosítható a korábbi fogyasztási életnívó fenntartása, hol és milyen áron szerezhető be az élelem, és mihez (hogyan) lehet hozzájutni. Mindez annyira magától értetődő, hogy nem is igényel hosszabb bizonygatást. Sokkal több és alaposabb figyelmet kíván annak – megbízható dokumentumokon nyug-

¹⁰ Béládi Miklós – Bodnár György, szerk.: *A magyar irodalom története 1905-től napjainkig*. Gondolat, Bp., 1967. 216–217.

¹¹ Carlo Ginzburg: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Európa, Bp., 1991. 20.

vó – felderítése, hogy milyen élményekkel, milyen tapasztalatokkal párosult ez az ismert helyzet a kor embere számára.

1942-től kezdett a háborús gazdasági konjunktúra alább hagyni, hogy hamarosan (1943 folyamán biztosan) beköszöntsön, majd megállás nélkül tovább mélyüljön a szűkösség állapota. „A megélhetési viszonyok mindenütt nehezzé váltak” – szól a történelmi megállapítás.¹² Szinte nem akadt olyan társadalmi réteg vagy csoport a korabeli Magyarországon, amely ne sínylette volna meg valamiképpen a háborús kényszergazdálkodást, a fokozódó áruhiányt, a jegyrendszerrel korlátok közé szorított fogyasztást és a reálbércsökkenést.

Az áruhiány keserű tapasztalati ténye kezdetben igen drámai hatást tett a kor emberére, így Keményre is, aki szolid középosztályi egzisztenciaként nem ismerhette, nem élhette át korábban a háborúval együtt járó szűkösséget. 1942. január 31-i naplőbejegyzésében így ad hangot új tapasztalatának: „Ma délelőtt végigjártam a nagy vásárcsarnokot. Elég siralmas látvány volt. Egyetlen darab baromfi sem volt a nagy hodályban. Narancs, alma, kevés és csúnya zöldségféle, kevés főzelék, kevés marhahús, néhány darab vad, kevés vásárló. Úgy láttam, hogy Budapest gyomra kezd korogni.”¹³ A jegyrendszerrel szembeesülve, történelminek nevezhető tapasztalatait hívja segítségül panaszát fokozandó. „A kenyér napi fejadagját 15 dekára szállítják le. Az első világháborúban, amikor a Haditermék látta el az ország kenyérügyeit, és ez gondoskodott a lakosság ételmezéséről, 40 deka volt a napi fejadag.”¹⁴ Pedig, fúzi hozzá, akkor egy sokmillió hadsereget, továbbá Ausztria polgári népességét kellett ellátni élelemmel, sőt Németországot is mi segítettük. Ahogy halad előre az idő, úgy súlyosbodnak az ellátási nehézségek, melyek végül a háborús hétköznapi alapélményévé válnak. „Az ételmezés egyre nagyobb gond, mindennap hosszabb sorok állnak az élelmiszerüzletek előtt. Jegyre is csak a szerencsések kapnak. Hús, zsír, kenyér, burgonya, tojás csak sok szaladgálás és ácsorgás után szerezhető be. Persze a gazdagok és jómódúak többszörös vagy sokszoros áron kapnak mindent.”¹⁵

Két dologra is utal a naplőbejegyzés: egyrészt a lakosság relatív vásárlóerejének a csökkenésére, és a vele párhuzamosan ható áruhiányra, miközben jegyrendszer van Magyarországon; másrészt arra vonatkozik a bejegyzés, hogy hirtelenjében megnő a jelentősége az illegális beszerzési csatornáknak, amelyek azonban kevesek számára érhetők el csupán. Az előbbit illetően Kemény külön meg is jegyzi. „A kereskedelmi élet aggasztóan pang. Nem vásárolnak az emberek. Csak az élelmiszerekért, szappanért tülekednek s állnak hosszú sorok.”¹⁶ Az élet szinte egyedüli problémáját magának az élelemnek a beszerzése jelenti már ekkor. „Az emberek nem beszélnek másról, csak evésről, szól az 1942. július 10-i naplőbejegyzés. Mit kaptak, mit nem tudtak beszerezni, miért mennyi ideig kellett sorban állni, minek mi az ára feketén. [...] Irigykedve beszélnek olyan ismerősökről, akik negyed kiló vaját vagy fél liter tejfölt tudtak szerezni. A nagycsarnokban ma óriási szenzáció volt két ketrec csirke egy kereskedőnél. Az asszonyok odarohantak, lökdösték, öklözték egymást, láрма, sívalkodás, végre hatalmas verekedés.

12 Valuch Tibor: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Napvilág, Bp., 2013. 37.

13 Kemény Simon: *Napló 1942–1944*. Vál. és jegyz.: Papp Anna és Kovács Béla. Utószó: Kovács Béla. Magvető, Bp., 1987. 30–31.

14 Uo. 51. Mellékesen: nem egészen pontosan emlékszik Kemény a régi időkre. A m. kir. minisztérium 1915. évi 4586 M. E. számú rendelete értelmében a városi fogyasztóknak napi 30 deka, a falusiaknak ennek majdnem a duplája járt kenyérből. Igaz, ez még mindig több volt, mint a fejenkénti 15 deka kenyér. Szabó Dániel, szerk.: *Az első világháború*. Osiris, Bp., 2009. 163.

15 Kemény Simon: *Napló*, i. m. 128.

16 Uo. 95–96.

*A rendőrök alig tudták lecsillapítani a csirkeforradalmat.*¹⁷ A nagy élelmiszerhiányt, fúzi tovább a szót Kemény, ugyancsak megsínyli az emberek egészsége. 1943 januárjában Kemény már tudni véli, hogy: *„Rengeteg embernek van bél- és gyomorfájdalma a kenyértől. Úgy megfekszi a gyomrot, mint a sár vagy a kő. Nehéz tőle az ember, égeti, csavarja, nyomja a gyomrot a furcsa kenyér, nem lehet tudni, hogy miből készítik.*”¹⁸

Az utóbb mondottakkal éles kontrasztban áll kevesek dózsolése, melynek hírére mindenki érzékenyen kapja fel a fejét. Az ő féktelen jómódjukat is a virágzó feketepecs teszi lehetővé. *„Ilyen viszonyok tudatában [...] különösen érdekes az a vacsorai ételsor, melyet az M. és M. cég fiatal tulajdonosa tálaltatott fel e hét elején sváb-hegyi kastélyában.*”¹⁹ A kiskereskedőket is magával ragadja az ekkoriban elharapózó gátlástalan korrupció hevülete. Ennek beszédes példaként veti papírra 1942-ben Kemény egyik személyes élményét. *„A tejszarnokosnő csak azokat a régi vevőit szolgálja ki, akik ajándékokkal kedveskednek neki. Feleségem egy csinos tavaszi ruhára valót adott neki. Az asszony másnap visszaküldte, kevesellte a 30 pengős ajándékot. El van kényeztetve. A megszorult vevők – akikkel nyers és goromba – drága selymet, finom szövetet, fehérneműt, gyűrűt, karkötőt ajándékoznak neki. Mindezt, hogy naponta egy liter tejet, hetenkint 5 deka vaját kapjanak.*”²⁰

Mindez eltörpül azonban a feketepecs mérhetetlenül nagy hatalmához képest, ami már a jegyrendszer bevezetésének másnapján jelentkezett. *„A Garay téren, szól a bejegyzés 1942-ből, vidéki asszonyok és férfiak árulják a jó házikenyert, 1 pengő 80 fillérért adják kilóját. Nem is titokban, dugdosva, egész nyíltan. [...] Eddig csak 1,20-as és 1,50-es kenyérről hallottam, amit borzasztó titokban árultak egyes pékek.*”²¹ 1943-ban pedig mondhatni általános tapasztalatként adja tudtunkra Kemény, hogy *„az élelmezés kérdésének nehézségeivel versenyt nő a feketepecs és versenyt szaporodnak az uzsorás feketeárusok. Munkások, alkalmazottak tömegesen hagyják ott helyüket, hogy élelmiszerekkel uzsoráskodjanak. Hihetetlen haszonra dolgoznak, s néhány hét alatt többet keresnek, mint a gyárban két-három év alatt.*”²² Jóllehet óriásira duzzadt az infláció, és maga az árukinálat is felettébb szűkös: *„Mégsincs panasz, mert mindenki feketézik*” – kommentálja a helyzetet Kemény.²³ Ami persze így nem feltétlenül igaz, jól kifejezi azonban az emberek akkori hangulatát, már ami a feketepecs korabeli mindenhatóságát illeti.

„Az egész város tele volt ma avval a hírrel”

A háborús hétköznapokat döntően befolyásoló, azt szinte minden tekintetben átjáró szűkösség, vagyis az élelmezési mizéria mellett nem kevésbé szembetűnő a világban való hiteles tájékozódás akkori nehézsége. Különösen sok akadályba ütközik a friss, egyszerűen megbízható információk beszerzése az embereket közvetlenül érintő fontos dolgokról. Általános tapasztalat szerint informálisan, szóbeszéd révén lehet csupán a hírekhez hozzájutni a fontos eseményeket illetően. A hírhíány, az akut információhiány körülményei között szükségképpen előtérbe kerül a személyes kommunikáció, melynek eredmé-

17 Uo. 153.

18 Uo. 273.

19 Uo. 153.

20 Uo. 78.

21 Uo. 68.

22 Uo. 393–394.

23 Uo. 397.

nyeként a közönség „fokozott készenléti állapotba kerül”, s ezzel folyton növekvő keresletet támaszt (adott témákban) az újabb és újabb információk iránt.²⁴ Ez képezi a híresztelések alapját. A fogalom egyébként arra utal, hogy „valamely nagy hírértékű, sokakat érintő, vélt vagy valós esemény kapcsán a hírhíány leküzdésében, a helyzet interpretációjában túlsúlyra jut a hírek informális úton való előállítás és terjesztése”.²⁵ A rémhír fogalma pedig „az olyan híreszteléseket fogja át, amelyekről kiderült, hogy nem bizonyultak igaznak, vagy legalábbis komolyan feltételezhető légből kapott jellegűk”.²⁶

A híresztelés és a rémhírkeltés szempontjából egyaránt kedvező feltételeket teremtenek a háborús időszakok, amikor hírzárlat van, és egyúttal megnő a rendkívüli, többnyire a fenyegető események valószínű és tényleges bekövetkezésének esélye. A hírhíány, továbbá a nagy hírértékkel bíró események nagyobb gyakorisága, és nem utolsósorban az, hogy az emberek ráhangolódnak a pozitív, és kivált a negatív hírekre – ez így mind a híresztelés és a rémhírek keletkezését segíti elő. A híresztelések hatásosságát fokozza a háborús propaganda uralma is, valamint a cenzúrázott sajtó hitelvesztése, amely elfordítja az embereket a hivatalos hírcsatornáktól, amikben nem hisznek többé.²⁷

Angelusz Róbert a hírhíányos helyzet különféle eseteit különítette el egymástól, melyek egyike-másika a Kemény naplójában dokumentált második világháborús élethelyzetben is megvalósult. Keményt is utoléri és intenzíven foglalkoztatják a híresztelések, melyekről rendszeresen be is számol a naplóban. Többnyire hitelt ad a bennük foglalt híradásoknak. E tárgyba vágó feljegyzéseinek jellemzően a nagypolitika fordulatai vagy prózaibb történései képezik a tárgyát, melyeket rendszeren kommentál. Ugyanakkor naplóírónk nincs feltétlenül ráutalva a híresztelésekre, mivel rendszeresen olvassa a külföldi lapokat és állandóan hallgatja a külföldi rádióadókat.²⁸

Mindamellett a belpolitikai hírzárlat, a cenzúrázott sajtó okán a politikai történésekről többnyire ő is csak híresztelésekből informálódhat. Néhány erre utaló példa. „Azt hiszem, nyilasközpontról terjesztett hír, hogy Imrédy orosz fogságba esett. Egyre többen beszélnek, komoly helyeken is, és egyre többen hiszik el, hogy Horthy István áróját magyar királlyá választják és koronázzák.”²⁹ Később, 1942 októberében a következőket jegyzi fel: „Egész Budapest tele van avval a felelőtlen vad hírrel, hogy Baranyai Lipót, a Nemzeti Bank elnöke és felesége Svájcba utazott, és többé nem jönnek vissza.”³⁰ S végül egy, az előzőhöz hasonló, a magyar politikai vezetést érintő kőszá híresztelés. „Azt mondják, hogy Reményi-Schneller [pénzügyminiszter] nemsokára lemond, és a Leszámítoló Bank élére kerül Madarassy-Beck

24 Vö. Angelusz Róbert: *Mondják, mert hallották. A híresztelés és a rémhír természetrajzához*. In: Pál Eszter, szerk.: *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Új Mandátum, Bp., 2001. 316.

25 Uo. 316–317.

26 Uo. 324.

27 A megállapítást igazoló történeti esettanulmány: Vörös Boldizsár: *Kommunikáció a válságban – válság a kommunikációban? „Oroszpánik” Budapesten az őszirózsás forradalom idején*. In: Molnár Antal – Baráth Magdolna, szerk.: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Bp. – Győr, 2012. 575–584.

28 Például: „A svájci Sie und Er című lapban olvastam egy cikket arról, hogyan telik el Sztálinnak egy napja.” Kemény Simon: *Napló*, i. m. 192. Másutt. „A Le Figaro napilap megszűnt. Ezentúl hetenként jelenik meg.” Uo. 240. Vagy: „A Pariser Zeitung írta egyik múlt heti cikkében.” Uo. 359. S persze a külföldi (a londoni) rádióadásokat is rendszeresen hallgatja Kemény. „A londoni rádió ma reggel »fontos üzenetet közvetített a magyar munkássághoz.«” Uo. 343.

29 Uo. 190.

30 Uo. 214.

Marcell helyére.”³¹ Ebbe a típusba sorolható végül a következő, felettébb érzékletes példa is. „Ma reggel beszéltem Harsányi Rezső színésszel. Tud-e valami újságot, kérdeztem tőle gépiesen. Felragyogott az arca, szikrát vet a szeme, s fülemhez hajol. »Tegnapelőtt beszéltem Somogyvári Gyulával, aki, mint tudja, a vezérkar propagandaosztályának a vezetője s összekötő a vezérkar és a Külügyminisztérium között. Én is, mint maga most tőlem, megkérdeztem tőle, mi újság. Gyula a világ legtermészetesebb hangján mondta: »Vége, slussz, békétárgyalások folynak, téli háború már nem lesz.«”³² A holtbiztos, a beavatottak egyikétől származó információ ezúttal sem ért persze többet, mint a hozzá hasonló megannyi kiszivárogtatás vagy rémhír; ekkor ugyanis még csak 1942. október 8-át írtak.

Hasonlóképpen szerez tudomást Kemény, a zsidó származása miatt a szellemi életből kitessekkelt entellektüel az irodalmi élet aktuális eseményeiről is, amire más módon már nem tehet szert; ráadásul zárkózott életet él ezekben az években. Jellemző bejegyzés példázza ezt. „Agai mondja, hogy az Újság szerkesztőségéből legújabbán a 46 éves Erdős Ivánt vitték el munkaszolgálatra. Tudomásom szerint most a teljesen fogatlan és keresztül-kasul beteg Zsolt Béla, Török Sándor és Erdős Iván van benn (mármint munkaszolgálaton).”³³

A közizgalmat keltő hírhíányos események, amelyek a rendkívüliségükkel és többértelműségükkel, valamint azzal váltanak ki fokozott érdeklődést, hogy neves emberekkel függnek össze, mindig kiválóan alkalmasak arra, hogy híresztelések és rémhírek anyagát képezzék. A második világháború éveiben vissza-visszatérő híresztelés forrása volt a munkaszolgálatra behívott neves kardvívó olimpiai bajnok, Petschauer Attila sorsa (és ténykedése), a személyével összekapcsolt fantasztikus hírek futótűszerű terjedése. „Marika, a szervita harmadrendű nővér izgatottan esett be az ajtón ma délben, mikor ebédeltem, olvassuk a 1942. szeptember 14-i feljegyzésben. Tudom-e, mi a szenzáció? Nem én, mondom. No, hát tudjam meg, hogy az éjszaka az orosz repülőrajt Petschauer Attila vezette Magyarország ellen, de a gépét lelőtték, ő ejtőernyővel kiugrott a gépből, földet is ért, de elfogták, és ma reggel már ki is végezték. Ezt a hírt Marika egy józsefvárosi vendéglőben hallotta.”³⁴ Később másfajta rémhír is keringett Petschauer személyével kapcsolatban. „Az öreg Santelli [a neves vívóedző] felhívott délután, igaz-e a hír, amivel tele van a város, hogy »á szegen« Petschauer felakasztották. Közöltem vele, hogy én is hallottam, de éppen tegnap közölték velünk, hogy egy tiszt, aki civilben újságíró, levelet írt egy barátomnak, hogy Petschauer jól van, már régi humoránál van, nincs semmi baja. Ez a tiszt most annál a munkaszázadnál teljesít szolgálatot, melyhez Petschauer is tartozik.”³⁵

Háborús időkben a frontesemények, valamint a hátsországi közellátás ügyei, a második világháborúban pluszként a várható bombázások eseményei rendkívüli érdeklődést váltanak ki. Miután rájuk vonatkozóan gyakori a hírzárlat, e tény fokozott hírkeresletet támaszt irántuk a lakosság nagy hányadában. A várható bombázásokról mindig valamilyen híresztelésből értesülnek a budapestiek, ilyenformán: „Az egész város tele volt ma avval a hírrrel, hogy estére 500 bombázógép jön Budapest fölé. Mindenki »autentikus, megbízható, komoly helyről« hallotta.”³⁶ Az esedékes bombázásokról való suttozás

31 Uo. 229.

32 Uo. 210. Somogyváry Gyula, aki „Gyula diák” néven verseket írt, és ennél is tágabb írói tevékenységet fejtett ki, egyúttal pedig kormánypárti parlamenti képviselő volt a harmincas években, ténylegesen mint tartalékos százados teljesített ez időben szolgálatot a Vezérkari Főnökség Nemzetvédelmi Osztályán, Kádár Gyula ezredes vezetése alatt.

33 Uo. 165.

34 Uo. 199–200.

35 Uo. 202.

36 Uo. 201.

„félelemlegitimizáló” híreszteléseként hat, amelynek az a funkciója, hogy igazolja a félelem vezérelte magatartást. Ezért is vált át oly sűrűn ez a híresztelés rémhírbe, lévén, hogy kiterjedt, erős intenzitású emocionális megnyilvánulásról (várakozásról) van szó ez esetben. S mint ilyen, fokozott igényt támaszt a negatív érzelmeket megerősítő információk iránt.³⁷ A híresztelésnek, valójában persze rémhírnek, közvetlenül is nagy hatása van a tömegek napi viselkedésére. Erről tanúskodik a következő naplóbejegyzés. „Az egész város tele volt ma a hírral, hogy estére 500 bombázógép jön Budapest fölé. Mindenki »autentikus, megbízható, komoly helyről« hallotta. Beszéli [megint csak híresztelés!], hogy este nyolc óraker már szinte üres volt a város. [...] Mindenki hazasietett.”³⁸ Kemény, aki többnyire szintén hitelt ad a különféle híreszteléseknek (mi egyebet tehetne, nem áll módjában biztos forrásból ellenőrizni a hozzá ezúton eljutó információkat), ez esetben kételyét fejezi ki a hír valódisága iránt. Meg van róla győződve, hogy a szövetséges hatalmak suttogó propagandája áll a dolog háttérében: akik a hírt kitalálták, majd terjeszteni kezdték, arra számítanak szerinte, „hogy az emberek nem bírálják a rémhíreket, hanem elhiszik és terjesztik azokat.”³⁹

A híresztelésekkel kiváltott tömegpszichózisok mindig fontos elemei a háborús hétköznapiaknak. Ami abból következik, hogy a „veszteségek, a növekvő szorongás és félelem légkörében halmozódnak a megválaszolatlan kérdések, és ennek nyomán a kommunikáció »lát-hatatlan« személyes csatornáit elárasztják a legkülönbözőbb híresztelések”.⁴⁰ Egy 1943 februári naplóbejegyzésben olvassuk a következőt. „Tömegfélelem hullámszik végig Budapesten. Az emberek félnek márciustól, mert azt hiszik, hogy amint elmúlik a tél, megkezdődnek ellenünk a rendszeres erős légitámadások. Aki teheti, vidékre készül. A gazdag és jómódú emberek értékes holmijukat, ezüstneműjüket, szőnyegeiket, ékszereiket, drága képeiket vidéki rokonokhoz és barátokhoz szállítják. Sokan három-négy-öt helyre osztják el ruhájukat, fehéreneműjüket. Ha egyik része elpusztul – gondolják –, valami mégis megmenekül, és nem maradnak ruha nélkül.”⁴¹

A hírhíány és a fokozott hírkereslet nemegyszer (felvásárlási) pánikot is keltő hatása a közellátás kérdéseit érinti közvetlen közelről; arról szólnak ekkor a híresztelések, hogy milyen konkrét intézkedést készül a kormány bevezetni, amiről többnyire csak híresztelések, olykor rémhírek útján értesülnek az emberek. „Azt beszélik, hogy a cukorjegyekre ezentúl egyik héten cukrot, másik héten lekvárt fogunk kapni” – jegyzi meg Kemény 1942 vége felé.⁴²

„A város láthatóan zsibbadt és szomorú”

Lássuk végül a zsidókérdés vitatásának, a zsidópolitikának a háborús mindennapokra gyakorolt hatását, ami – született izraelitaként – igen közelről érinti Keményt, noha ő maga katolizált (zsidó), aki keresztény nőt vett feleségül. Ennek ellenére sújtják a zsidótörvények, és a zsidóüldözés vet majd véget az életének is a háború utolsó napjaiban. Érthető ezek után, ha folyton és élénken foglalkoztatja Keményt a korabeli antiszemita közhan-

37 Angelusz Róbert: *Mondják*, i. m. 320.

38 Kemény Simon: *Napló*, i. m. 201.

39 Uo.

40 Angelusz Róbert: *Mondják*, i. m. 318.

41 Kemény Simon: *Napló*, i. m. 289.

42 Uo. 251.

gulat, a zsidótörvények teremtette helyzet, a szinte minden fronton zajló őrsgé váltás, bár Keménynek gyenge, sőt talán nincs is igazában zsidó identitása.

Minden, amit a kérdés kapcsán a naplóban felmerül, éppúgy vonatkozik a zsidóként megbélyegzettek lelkiállapotára, mint a külső világban szelvében tenyésző „banális” antiszemitizmus jelenségére, amely általános közhangulat formájában átítatja a kései harmincas és a korai negyvenes évek Magyarországot (és Közép-Európát egyaránt). A napló idevágó bejegyzéseiben Kemény időnként a zsidók és a keresztények között zajló társadalmi helycsere tényeivel is foglalkozik, mint teszi egy 1942 márciusában kelt feljegyzésében. „Párbeszéd a villamoson ma délben egy idős és egy fiatal hölgy között. »Hát elvettétek a zsidótól, kedvesem?» »El, Magda néni.« »Kértétek vagy kaptátok?» »Kértük, kaptuk.«⁴³ De vajon együtt járt-e az őrsgé váltás a társadalom minőségi javulásával? – fogalmazza meg Kemény a kérdést. Nem feltétlenül. „A keresztény úri társadalom – a középosztály – azon tagjai, akik főleg a zsidótörvény révén fényes állásokba pottyantak, s óriási jövedelmekhez, hatalmas kiváltságokhoz s rengeteg keresethez jutottak, [...] most szórják a pénzt, fényűző és dúslakodó életmódot folytatnak, [...] ezeket most új zsidóknak nevezik.”⁴⁴ A zsidókat a jómódban felváltó új elit hedonista életmódja, folytatja Kemény, „megdöbentő ellentétben áll a sorban álló, nélkülöző nagy tömegek szenvedéseivel teljes életével”.⁴⁵ Kemény kifakadása az „őrsgé váltás” jóvoltából felülre kerültek morálja és habitusa miatt egyáltalán nem szokatlan a korban. A háborús évek publicisztikája telis-tele volt az övéhez hasonlóan kritikus véleményekkel az új, az árja gazdasági eliteire vonatkozóan: ilyen cikkek egyaránt olvashatók a politikai katolicizmus németellenes és antifasiszta orgánumaiban, mindenekelőtt a Katona Jenő által szerkesztett *Jelenkorban*, mint az egyértelműen jobboldali *Az Ország* hasábjain.⁴⁶

A háborús évek szellemi, politikai és publicisztikai közéletét erősen áthatotta a zsidókérdésről való beszéd, ez az ügy szüntelenül izgalomban tartotta a hétköznapiak diskurzusait is. Nem csoda, hiszen az őrsgé váltás indítéka (és eredménye) a mindkét irányú társadalmi mobilitás felgyorsítása, melynek vesztesei a zsidók (pontosabban a zsidónak tartott állampolgárok), a nyertesei pedig a keresztény középosztály tagjai. Ez az egész szokatlan és érthető izgalmat kelt tehát mindkét oldalon. „A Belvárosi Kávéházban reggeliztem. Gyümölcsölt Boldogasszony ünnepének s a tenyészállatvásár alkalmából zsúfolva megtelt vidéki úri közönséggel s ezeknek budapesti rokonaival és ismerőseivel. Mintha meggyűlés lett volna Debrecenben. Ízes, hangos magyar beszéd töltötte meg a nagy helyiséget. [...] A zsidongásból erről is arról is minduntalan ezt a szót hallani: zsidó. Zsidó birtok, zsidó ló, zsidó bika, zsidó, zsidao, zs-zs-zs, valósággal zsongott a levegő a sok zse betűtől. Nem gyűlölettel, nem haraggal, de úgy beszéltek róla, mint ahogy egy mindenkit érdeklő legfőbb vagy egyetlen témáról beszélni muszály. [...] Ezek az urak mind érdekelve voltak valamiképpen a nagy osztozkodásban [...], és itt megbeszélték a dolgot, nyugodtan, részletesen, mint egy nagy vásár után, amelyben mindenki jól járt, kivéve persze a zsidókat.”⁴⁷ Ilyen módon banalizálódott a korábban még elképzelhetetlen (bár sokak által sóvárgott) tény, hogy a zsidópolitika nyerteseinek jussuk van mások, mármint a zsidók tulajdonára, és hogy ez a világ legtermészetesebb dolga.

43 Uo. 69.

44 Uo. 187–188.

45 Uo. 188.

46 Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Kossuth, Bp., 1983. 257–258.

47 Kemény Simon: *Napló*, i. m. 73.

Másról is árulkodik a fentiekben hosszasan idézett naplóbejegyzés. A híresztelések (és a rémhírek) terjedését kétségkívül megsokszorozza, hogy az így „felpezsdült kommunikáció” körülményei között az élet legkülönbözőbb társas szituációiban létrejöhetnek azok az elmosódott határu és ideiglenes hálózatok, amelyek keresztülhatolnak a társadalmi érintkezések korábban megszokott, mondhatni konvencionális határait. Azoktól is szerezhet az ember „biztos” információkat, akikkel korábban szóba sem állt, akikre egyáltalán nem figyelt, vagy akik szavára semmit sem adott. Az ilyen „laza szerkezetű kommunikációs csoportok” maguk is híreket továbbító szerephez jutnak, versenyre kelve az informálódás intézményes módozataival, és a szintén erős kötést mutató, a családi, baráti vagy munkatársi kapcsolatokat átfogó kommunikációs csatornákkal.⁴⁸

Kemény felismeri ugyanakkor azt is, hogy milyen mély társadalmi metamorfózison megy keresztül a budapesti nyilvános élet jellegzetes és emblematisz színtere, a kávéház. A félnyilvános helyként nehezen túlbecsülhető jelentőségű pesti kávéház, melyet hosszú időn át a pesti „zsidó” középosztály látogatott legtömegesebben, már szinte csak a vidéki „új zsidók” előtt nyitja meg a kapuit; így érkezik el a pesti kávéház története végstadiumába. „A zsidótörvénnyel kereszténnyé tették a kávésipart, s a tejtitalom rendeletével tönkretették. Igaz, a razziák is segítettek, s a kettő okozta, hogy ma Budapesten, úgy a város belső területein, mint a Dunaparton, üresek a kávéházak” – szól Kemény megfigyelése 1942 májusából.⁴⁹ Más források is hasonló képet rögzítenek a kávéházak ekkori életéről. A Japán kávéház volt tulajdonosának, Krasznér Menyhértnek a leszármazottja emlékezik ekként a háborús végnapokra: „a mi vendégeinknek egy része eltűnt 44 elején, amikor láttuk a lakásunk ablakából, hogy razziáztak, és elvitték embereket”.⁵⁰ Az 1943-ban új tulajdonoshoz került New York kávéházzal pedig a tanulmányíró megjegyzi: „A kávéház forgalma [...] nagyon megcsappant, a gyönyörű nagyterem üresen kongtak. Ezekben az időkben már az ártatlan politizálásnak sem kedvezett a kávéházi légkör. [...] Aztán elkövetkezett a suttogás, majd a beszúgások ideje is. Mindenki félt a szomszédasztalnál ülőktől. Hamarosan a korlátozás és az elsötétítés hónapjai köszöntöttek a városra, a kávéházat bezárták.”⁵¹

A nagyvárosi polgári-középosztályi nyilvánosság, a sajátos polgári életforma, egyszóval a hamisítatlan pestiesség ment ez alkalommal veszendőbe, melynek bekövetkeztét Márai Sándor is konstatálja az *Egy polgár vallomásai* újabban közzétett harmadik kötetében. „Szeretném elmondani, mi történt a polgári műveltséggel a tíz évben, amelynek kezdetét – önkényes időszámítás nélkül – az osztrák függetlenség megszűntének, az Anschlussnak napja jelenti. Azt hiszem, most már mindenki tudja, hogy azon a napon omlott össze sok minden, ami a régi Európából megmaradt. [...] Ebben a tíz évben nem csak országok szűntek meg, bomlottak fel, trónok és hatalmi rendszerek semmisültek meg. Ebben a tíz évben megszűnt egy életforma és egy műveltség.”⁵² Kemény is osztja ezt a véleményt néhány évvel korábban, amikor fájjalja a megszokottan polgári életforma, műveltség, ethosz és erkölcs pusztulását. „A háború eszközei és módszerei nagy hatást gyakorolnak az emberiség erkölcsi és lelki életére. [...] Durok és elvadultak lettek a lelkek és a szívek. Kegyetlen gyűlölet töltötte meg az embereket, mert a kegyetlenség lett a háborúviselés vezérlő elve. [...] Veszendőben van a tisztelet és kímélet, amivel ember ember iránt viseltetett. A gyermeki szeretet, a baráti vonzalom,

48 Angelusz Róbert: *Mondják*, i. m. 324–325.

49 Kemény Simon: *Napló*, i. m. 123.

50 *A Japán*. Kresalek Gábor és Zeke Gyula interjúja Krasznér Menyhért idősebb lányával. Budapesti Negyed, 12–13., 1996. Nyár-Ősz, 175.

51 Csapó Katalin: *A százéves irodalmi kávéház, a „Newyork”*. Budapesti Negyed, 12–13., 1996. Nyár-Ősz, 194.

52 Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Helikon, Bp., 2013. 7.

a meleg rokoni érzés, a méltányosság, a megértés, a részvét, mindez romba dőlt a családi és társadalmi élet területén. Szentségek és ereklyék nincsenek. Az idősebb nemzedék sírba viszi mindezt, a sírok fenekére. A fiatalság nem tisztel mást, mint saját magát és gyönyöreit. [...] Kíméletlen önzés, élvezethajszolás, hiúság, önhittség, pénzvágy tölti meg a fiatalság lelkét. Érvényesülésüket háborús módszerekkel harcolják ki, mint a tankok és a zuhanóbombázók, mindenki gyanús és mindenki ellenség, aki előttük áll, ahová a hosszú évek küzdelme, munkája és tapasztalata után jutott.”⁵³

Jellegzetesen háborús életeseményként és társadalmi fejleményként esik szó erről Kemény naplójában. Éppígy vélekedik azonban Márai is a visszatekintés bölcsességével ebben az 1940-es évek végén írt esszéjében. Azt fejtegeti Márai a munkában, hogy nincs többé biztos helye a polgárnak – és mindannak, ami korábban még polgári jellegzetességnek számított – a háború körülményei között megszülető új, sebtében és elhamarkodottan átszabott életben.

* A Magyar Történelmi Társulat és a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara által *Háborús mindennapok a hátszágban és a hadszíntéren 1939–1945* címmel 2013. október 3–4-én Szegeden elhangzott előadás szerkesztett változata.

53 Kemény Simon: *Napló*, i. m. 80–81.